

Т. О. Гончар, канд. юрид. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню норм Кримінального кодексу України, новел Кримінального процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів України у частині розгляду відновного напрямку розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх

Ключові слова: кримінальна юстиція щодо неповнолітніх, форми відновного правосуддя

Постановка проблеми. Охорона прав та свобод дитини є пріоритетним напрямом політики держави, яка прагне набути статусу правової та соціально орієнтованої. Враховуючи рівень злочинності неповнолітніх, перед Україною постала необхідність виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань у частині забезпечення неповнолітнім особливого піклування та допомоги з боку держави, реалізації положень Конституції України щодо визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності найвищою соціальною цінністю, забезпечення кожній дитині права на вільний розвиток своєї особистості тощо. Кримінально-правова політика відносно неповнолітніх є частиною державної кримінальної політики, направленої на боротьбу зі злочинністю особливого суб'єкта кримінальної відповідальності — неповнолітнього, що вчинив правопорушення (злочин). Основним завданням кримінально-правової політики відносно неповнолітніх є всебічне забезпечення захисту прав та свобод неповнолітнього за допомогою кримінально-правових засобів. З огляду на рівень злочинності неповнолітніх виникла необхідність у розробці якісно нових напрямів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, впровадженні нових підходів до вирішення конфлікту між потерпілим та правопорушником, оскільки репресивна (каральна) модель кримінально-правової політики вичерпала себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, що займаються дослідженням якісно нових напрямів впливу на неповнолітнього, який знаходиться у конфлікті з законом, слід назвати таких дослідників, як Т. А. Денісова, В. В. Землянська, Л. М. Карнозова, Н. М. Крестовська, Р. Р. Максудов, Е. Б. Мельникова, В. М. Трубніков тощо. Проте у зв'язку із вступом у дію Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) постала необхідність дослідження норм про угоду про примирення потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого) та приведення їх у відповідність до норм Кримінального кодексу України (далі — КК України) та інших нормативно-правових актів.

Мета. Метою статті, по-перше, є розгляд положень чинного КК України, Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затвердженої Указом Президента України від 24.05.2011 р., в якій запроваджується відновний напрямок розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх за рахунок впровадження відновних форм правосуддя; по-друге, розглянуто новели чинного КПК України у частині запровадження процедури примирення потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого); пропонуються шляхи приведення у відповідність норм матеріального и процесуального права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до норм чинного Кримінального кодексу України кримінально-правові форми впливу поділяються на каральні та позбавлені кари (некаральні) заходи.

Каральні заходи кримінально-правового впливу на злочинність реалізуються за допомогою призначення покарання певного виду та розміру, яке тягне за собою судимість, та спеціальної конфіскації, яка передбачена у санкціях деяких норм Особливої частини Кримінального кодексу України, наприклад, у ч. 1 ст. 201, ч. 3 ст. 204, ч. 2 ст. 209 тощо [1]. Некаральні заходи впливу поділяються на заходи, які пов'язані з реалізацією кримінальної відповідальності (звільнення від покарання та його відбування; примусові заходи медичного характеру, які застосовуються до обмежено осудних осіб та осіб, які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання) та некаральні заходи, які не пов'язані з реалізацією кримінальної відповідальності (звільнення від кримінальної відповідальності, примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до неосудних).

Дослідження форм впливу на неповнолітніх, передбачених Кримінальним кодексом України, свідчить про те, що вони не спрямовані на загладжування конфлікту між неповнолітнім та потерпілим. Лише деякі з кримінально-правових заходів впливу за наявності певних умов можуть частково сприяти загладжуванню такого конфлікту. По-перше, згідно з п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України покладання на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків реалізується тільки за наявності матеріальної спроможності неповнолітнього, що на практиці буває вкрай рідко, оскільки більшість неповнолітніх, які вчинюють злочини, з неблагополучних сімей; по-друге, стимулювання позитивної посткримінальної поведінки на користь потерпілого можливо за рахунок інституту звільнення від кримінальної відповідальності за наявності дійового каяття (ст. 45 КК) та у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК). Оскільки неповнолітні частіше вчинюють умисні середньої тяжкості або тяжкі злочини, це обмежує застосування до них некаральних заходів впливу. До того ж на практиці, враховуючи невдалу законодавчу техніку побудови системи покарань щодо неповнолітніх (ст. 98 КК України), суд вимушений призначати неповнолітнім найсуворіший захід кримінально-правового впливу — покарання [2].

Відповідно до п. 2.2 (а) Пекінських правил, неповнолітнім є дитина або молода людина, яка в межах існуючої правової системи може бути притягнута за порушення до відповідальності в такій формі, що відрізняється від форм відповідальності, які застосовуються до дорослих [3]. У нормах Кримінального кодексу України, як вже вказувалося, особлива увага приділяється визначенню поняття, цілей, видів саме покарання. У той час як поза увагою законодавця залишається систематизація заходів кримінально-правового впливу, альтернативних покаранню, тому постала необхідність зміни карального напрямку впливу на неповнолітнього на відновний.

На Всеукраїнській нараді з питань захисту права дитини, яка відбулася 4 грудня 2012 р., Президент України В. Ф. Янукович зауважив, що кожний 15-й злочин у державі вчинюється особою, яка не досягла 18 років, що свідчить про необхідність зміни напрямку діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх — з карального на відновний. Уповноважений Президента України з прав дитини Юрій Павленко також відзначив, що структурні зміни в органах прокуратури та органах внутрішніх справ, спрямовані на перехід від карального до відновного, виховного ставлення до дитини. Так, у структурі Генеральної прокуратури України створене Управління захисту прав і свобод дітей. На рівні регіонів створені так звані ювенальні відділи на обласних рівнях та ювенальні прокурори на місцях, які забезпечують дотримання прав дітей. На базі кримінальної міліції у справах дітей МВС

у складі міліції громадської безпеки створено підрозділ з питань роботи з дітьми, який має ефективно виконувати завдання із запобігання правопорушенням серед дітей, проведення профілактичної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, потерпілим від злочинних посягань або свідків злочину. Створення в системі органів внутрішніх справ оновленого спеціального підрозділу з питань роботи з дітьми, зміни його роботи по суті дозволять здійснити перехід від карального до відновного, виховного ставлення до дитини. Близько 90 тисяч дітей на сьогодні зростають в інтернатних закладах, майже 2 тисячі утримуються у виховних колоніях та СІЗО [4]. У Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затвердженій Указом Президента України від 24.05.2011 р. (далі — Концепція) [1], передбачено, що побудова повноцінної кримінальної юстиції щодо неповнолітніх можлива у разі удосконалення системи профілактики злочинності неповнолітніх на основі застосування відновних та проактивних методик, тобто впровадження програм відновного правосуддя із залученням до співпраці різних органів правоохоронної системи України — міліції, прокуратури, судів, адвокатів, служби виконання покарань. *Відновне правосуддя* — це форма правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином або кримінальним проступком [5, 9].

Суб'єктами, на яких розповсюджується положення Концепції, є «діти, які потрапили у конфлікт із законом». На наш погляд, таке визначення необґрунтовано розширює коло осіб, на яких поширюється Концепція. Оскільки до дітей, які знаходяться у конфлікті із законом, можуть бути віднесені діти, які є безпритульними, бездоглядними, соціально або педагогічно занедбаними тощо. У полі зору ж кримінальної юстиції знаходяться неповнолітні, які вчинили правопорушення (злочин). Необґрунтованим є, на нашу думку, використання у Концепції поняття «дитяча злочинність», оскільки у вітчизняному кримінальному законодавстві мова йде про особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, а ні дітей.

Відповідно до п. 3 Концепції, одним з основних заходів з розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх є сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, шляхом: упровадження процедури медіації як ефективного засобу добровільного примирення потерпілого та правопорушника; сприяння формуванню у неповнолітнього правопорушника почуття відповідальності за свої вчинки, заохочення до взяття ним на себе відповідальності за заподіяну шкоду, а також до позитивних змін у його поведінці.

За даними президента Українського Центру Порозуміння Р. Г. Ковалю, 95 % з 364 медіацій у кримінальних справах, які були передані на медіацію у 2004-2011 рр. до восьми громадських центрів, що організовують відновні програми, — це злочини, вчинені неповнолітніми. І жоден з цих дітей після участі в медіації не вчинив повторних злочинів [6]. Згідно з положенням проекту Закону України «Про медіацію» від 21.02.2011 р. № 8137, медіація — процедура позасудового вирішення конфліктів (спорів) їх сторонами на засадах добровільності, самовизначення і рівності сторін, конфіденційності, незалежності та неупередженості із залученням медіатора, що спрямована на самостійне досягнення сторонами рішень щодо позасудового врегулювання конфлікту (спору) в порядку, передбаченому цим Законом [7].

У КК України (ч. 5 ст. 65), як і в КПК (п. 1 ст. 468) [8], термін «медіація» не використовується, хоча йдеться про угоду про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим). Слід зазначити, що реформування кримінального процесуального законодавства є позитивним кроком на шляху створення правової держави та наближення законодавства України до європейського. Поряд з тим, на думку В. М. Бурдіна, окремі положення нового КПК України не відповідають матеріальному кримінальному законодавству. Слід погодитися з наступним висно-

вком вченого про те, що відповідно до ст.ст. 65, 75, 79 КК України питання призначення покарання, а також звільнення від відбування покарання з випробуванням належить до інститутів матеріального кримінального права, тому не можуть бути регламентовані у ст. 471 КПК України [9, 16]. До того ж складання угоди про примирення має певні негативні сторони. Так, по-перше, узгодження міри покарання між сторонами, а не визначення її судом, позбавляє кримінальне законодавство його публічності та не узгоджується з положеннями інших норм КПК, а саме з п. 6 ч. 1 ст. 368 КПК, яка закріплює, що суд при ухваленні вироку вирішує, яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати; по-друге, спрощена процедура розгляду справи та складання угоди про примирення обмежує права сторін угоди щодо оскарження вироку відповідно статей 394 та 424 КПК. Тому, на нашу думку, перш ніж угоди про примирення будуть складатися за участю неповнолітнього, необхідно у кримінальному законодавстві чітко визначити кримінально-правове значення такої угоди. Наприклад, висловлюється думка про можливість визнання угоди про примирення у якості обставини, яка пом'якшує покарання, що надасть змогу суду призначити більш м'яке покарання. При цьому суд керується положеннями розділу XI Загальної частини «Призначення покарання» та саме суд визначає верхню межу покарання (нижча межа визначається у нормах Загальної частини КК України), яка потім узгоджується сторонами угоди про примирення [10, 139].

Важливим напрямом на шляху розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх є створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації шляхом сприяння створенню служби пробачії для неповнолітніх (п. 4 Концепції).

У п. 18 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, вказано на необхідність запровадження заходів, альтернативних тюремному ув'язненню [3]. У вітчизняному законодавстві термін «пробачія» не передбачений.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу (далі -КВК України), органами виконання покарань в Україні є: центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальні органи управління, кримінально-виконавчі інспекції. Згідно зі ст. 13 КВК України, кримінально-виконавча інспекція виконує покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт (ч. 1); здійснює контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ч. 2); встановлює періодичність та дні проведення реєстрації засуджених до покарань у виді громадських і виправних робіт, а також осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ч. 3) [11]. Але функціонуючі в Україні органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори не повною мірою відповідають сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина, тому взято курс на реорганізацію кримінально-виконавчої інспекції у службу пробачії. Цей курс було взято з метою виключення рецидиву злочинів, полегшення роботи правоохоронних органів, судової системи, забезпечення координації взаємодії державних установ, місцевого самоврядування, неурядових організацій, окремих громадян (волонтерів) в процесі виконання покарань, альтернативних позбавленню волі.

Важливою відмінністю пробачії є її соціальна, а не каральна направленість, оскільки основною метою є вивчення особистості правопорушника, встановлення причин вчинення злочину, надання йому допомоги з метою попередження його злочинної діяльності. Сутність пробачії полягає у випробуванні певних категорій злочинців спеціальними юридичними обов'язками, поєднаними з наданням їм різної допомоги реабілітаційного характеру. Її мета полягає у ефективному ви

правленні засуджених та виключенні рецидиву злочинів. Важливою складовою виступає дослідження особистості, яке дозволяє отримати картину моральних цінностей конкретних правопорушників, визначити перспективи виховної та соціально-психологічної роботи з ними.

Здійснення пробації щодо неповнолітніх має наступні особливості. У структурі служби пробації слід створити підрозділи по роботі з малолітніми та неповнолітніми правопорушниками. На служби пробації покладаються наступні функції: 1) роз'яснення неповнолітнім порядку та умов пробації у присутності батьків або осіб, які їх замінюють; 2) проведення первинної психологічної діагностики, вивчення особистості неповнолітнього, соціального оточення, встановлення умов та причин його асоціальної поведінки; 3) здійснення заходів щодо організації індивідуального шефства над неповнолітніми за умови наявності відповідного рішення суду; 4) проведення роз'яснювальної роботи з батьками неповнолітніх або особами, які їх замінюють; 5) сприяння неповнолітнім у проходженні курсу лікування, психокорекційних та психотерапевтичних програм; 6) сприяння неповнолітнім у набутті повної загальної середньої або професійно-технічної освіти, отриманні спеціальності; 7) проведення спільно з громадськими вихователями виховної роботи з неповнолітніми, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, контроль за їх ставленням до праці, навчання і поведінкою в побуті; 8) сприяння відновленню та підтриманню неповнолітніми соціально корисних зв'язків; 9) проведення спільно з державними та громадськими організаціями заходів, спрямованих на моральне, правове, трудове, естетичне, санітарно-гігієнічне та інші види виховання неповнолітніх; 10) сприяння організації дозвілля неповнолітніх тощо.

З метою запобігання вчиненню неповнолітніми нових злочинів, створення умов для їх виправлення і ресоціалізації служба пробації взаємодіє з органами і службами у справах неповнолітніх, спеціальними установами для неповнолітніх, органами опіки та піклування. З цією метою службою пробації, органами і службами у справах неповнолітніх, спеціальними установи для неповнолітніх, органами опіки та піклування проводяться спільні семінари, конференції, тренінги із залученням громадськості, здійснюється обмін відповідною інформацією, створюються спеціальні комісії для моніторингу та вирішення проблем, що виникають в процесі виправлення і ресоціалізації неповнолітніх.

Висновки. Отже, дослідження основних напрямів розвитку в Україні кримінальної юстиції щодо неповнолітніх дозволило зробити наступні висновки: 1) у КК України необхідно законодавче закріплення системи заходів, альтернативних покаранню; 2) для розвитку форм відновного правосуддя необхідно привести норми чинного КПК у відповідність до норм КК України; 3) впровадження форм відновного правосуддя потрібно здійснювати за рахунок пошуку власного національного шляху із створенням системи органів і служб, основною метою діяльності яких є всебічне забезпечення захисту прав та свобод неповнолітніх, які вчинили правопорушення (злочин), за допомогою кримінально-правових засобів із залученням до співпраці різних органів правоохоронної системи України — міліції, прокуратури, судів, адвокатів, служби виконання покарань; 4) необхідність створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації шляхом сприяння створенню служби пробації тощо.

Література

1. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341>—14
2. Гончар Т. О. Основні проблеми побудови системи покарань щодо неповнолітніх / Т. О. Гончар // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством

європейських країн] (Харків, 13—14 жовтня 2011 р.)/за голов. ред. В. Я. Тація. —Х. : Право, 2011. —С. 219-223.

3. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985р. («Пекінські правила») [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>

4. Всеукраїнська нарада з питань захисту права дитини від 04.12.12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prezident.gov.ua/>

5. Малихіна С. Відновне правосуддя / С. Малихіна // Юридичний вісник України. —2008.—№ 36 (688). — 6-12 вересня. — С. 9-11.

6. Як медіація впливає на безпеку в громаді — дані нового дослідження і думки експертів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rj.org.ua/en/node/403>

7. Про медіацію: Законопроект України від 21.02.2011 № 8137 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=8137&skl=7

8. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

9. Бурдін В. М. Проблеми призначення покарання, зумовлені новим КПК України/В. М. Бурдін// Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: [VIII Прибузькі юридичні читання] (Миколаїв, 23-24 листопада 2012р.). — Миколаїв, 2012. — С. 16-18.

10. Демченко І. М. Оптимізація кримінально-правового регулювання призначення покарання на підставі угоди /І. М. Демченко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: [VIII Прибузькі юридичні читання] (Миколаїв, 23-24 листопада 2012р.). — Миколаїв, 2012. — С. 138-139.

11. Кримінально-виконавчий кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>

Т. А. Гончар, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОЙ ЮСТИЦИИ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В УКРАИНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены карательные и некарательные формы уголовно-правового воздействия на несовершеннолетних, сделан вывод о преобладании карательных мер уголовно-правового воздействия на несовершеннолетних, что способствует рецидиву преступности несовершеннолетних. Проанализированы новеллы Уголовного процессуального кодекса Украины, касающиеся соглашения о примирении потерпевшего и подозреваемого (обвиняемого) как формы восстановительного направления развития уголовной юстиции в отношении несовершеннолетних, сделан вывод о необходимости соответствующего реформирования материального уголовного права и создания эффективной системы реабилитации несовершеннолетних, с целью их перевоспитания и ресоциализации путем создания службы пробации

Ключевые слова: уголовная юстиция в отношении несовершеннолетних, формы восстановительного правосудия